

„Ne mogu umrijeti dok god netko brine za mene“ – iskustva terenskog istraživanja starosti, usamljenosti i samoće na području Zagrebačke županije

Cilj ovog rada jest prikazati proces terenskog istraživanja starosti, samoće i usamljenosti na području Zagrebačke županije, koje je provedeno u razdoblju od siječnja do svibnja 2025. godine, a na kraju kojega je snimljen etnografski film. U radu će biti predstavljeni pojedini aspekti terenskoga istraživačkog iskustva s naglaskom na izazove i brigu oko planiranja terena, definiranja i detektiranja ranjivih skupina, uloge senzornih iskustava te promišljanja istraživačke ranjivosti i postavljanja granica u istraživanjima koja su psihički i emocionalno zahtjevna.

Ključne riječi: terensko istraživanje, starost, samoća, usamljenost, Zagrebačka županija, briga

UVOD

Pitanje starenja i starosti¹ sve je češće u javnom diskursu i politikama. Na primjeru osmišljavanja socijalnih politika Grada Zagreba (usp. Grad Zagreb 2025) vidljivo je kako je prepoznat fenomen starenja stanovništva, a koji sa sobom nužno donosi promjene na koje mi kao zajednica moramo odgovoriti. Prema popisu stanovništva iz 2021. godine u Republici Hrvatskoj u

1 U radu se koristim terminom „stare osobe“ prema definiciji koju je razradila Tihana Rubić (2018: 8.). Ipak, ovdje je potrebno naglasiti kako je definiranje starosti kompleksno te se u obzir mogu uzimati biološki te sociokulturni čimbenici (Rubić 2018: 8). Pojedini autori ističu kako je definiranje starosti prema kronološkoj dobi problematično – ljudi iste kronološke dobi mogu imati u potpunosti različito iskustvo starosti (Pierce i Timonen 2010:14). Ipak, za potrebe istraživanja koristila sam termin „stare osobe“ za pojedince od navršenih 65 godina.

samačkom kućanstvu živjele su 201.773 osobe stare životne dobi², u Gradu Zagrebu 37.975 te u Zagrebačkoj županiji 11.280. Prema istom dokumentu vidljivo je kako je postotak starih osoba u samačkim kućanstvima u odnosu na ostatak starog stanovništva čak 23,20%³. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku iz rujna 2024. godine, a koji se odnose na procjene rađene sredinom 2023. godine, udjeli stanovništva starog 65 i više godina u ukupnom stanovništvu po županijama nigdje nisu ispod 20%, a ponegdje prelaze čak i 27% (primjerice u Šibensko-kninskoj županiji). Ova su kretanja starenja stanovništva u skladu s općenitim trendovima povećanja broja starih osoba (usp. World Health Organization 2025). Potvrda da se pitanje starosti nameće kao bitno jest i veća vidljivost u političkom diskursu pa se tako tema pružanja kvalitetnijeg života starim osobama pojavila kao jedno od predizbornih obećanja na lokalnim izborima održanima u svibnju 2025. godine. Primjerice, u Samoboru je jedna stranka u predizbornoj programu navela pomoć „starijim sugrađanima“ kroz pomoć u kući ili priuštiv dom umirovljenika (usp. Možemo! Samobor 2025).

Trenutačni kapaciteti u domovima umirovljenika nisu dostatni za velik broj starih osoba (ili su im financijski nedostižni), a velik broj starih osoba živi u samačkim kućanstvima – sami i bez podrške uže obitelji (usp. Rubić i Vukušić 2022: 2-3). Osim toga, potrebno je uzeti u obzir i druge čimbenike – primjerice ulazak žena na tržište rada⁴, a što je utjecalo na mogućnost pružanja skrbi unutar obitelji (Hochschild 1997, prema Degiuli 2007: 193) ili razvoja biomedicine koja je produljila ljudski životni vijek čineći mnoge smrtonosne bolesti kroničnima, u konačnici rezultirajući velikim brojem osoba stare životne dobi kojima je potrebna skrb (Buch 2015: 278 prema Manderson i Smith Morris 2010).

Kvalitativna istraživanja svakako mogu i trebaju imati ulogu u promišljanju i iznošenju novih odgovora na probleme velikog broja starih osoba koje žive same, a samim time su u većem riziku od osjećaja usamljenosti. Ne čudi, stoga, kako raste i broj istraživanja u hrvatskoj etnologiji vezanih za starost (usp. Rubić 2018; Vukušić i Belaj 2022; Rubić i Vukušić 2022; Vukušić 2024). Pregled povezanosti starosti, usamljenosti i izoliranosti, kao i promišljanja značenja tih pojava u svojem radu detaljno navodi Ana-Marija Vukušić (2024: 46-59), a čijim sam se istraživanjem koristila prilikom planiranja terenskog rada. U srpnju 2024. godine krenula sam planirati terensko istraživanje koje je inicijalno predviđeno kao istraživanje koje će problematizirati moguću povezanost starosti, usamljenosti i samoće na području Zagrebačke županije⁵. Kao metodologije istraživanja izabrani su *job shadowing*, promatranje sa sudjelovanjem, neformalni razgovori, dubinski intervjui te senzorna etnografija. Tijekom istraživanja, a što ću kasnije razložiti, kao jedna od tema pojavila se i tema brige (engl. *care*) kao i promišljanja vezanih za iskustvo terenskog rada čiji je konačan rezultat bilo snimanje etnografskog filma.

U ovom radu naglasak je na prezentaciji procesa terenskog istraživanja kojeg je cijelo vrijeme pratila briga – briga o ispravnom planiranju i provođenju terena, briga o svim sudionicima istraživanja, briga o istraživačkoj ranjivosti. Briga se pojavila i kao zasebna tema u okviru istraživanja,

2 Osobe od navršениh 65 godina starosti.

3 Postotak je izračunat na temelju podataka dostupnih u dokumentu „Stanovništvo prema starosti, spolu, tipu kućanstva i statusu u obitelji po županijama, popis 2021“ (Državni zavod za statistiku 2023).

4 Iako prelazi okvir ovog rada u ovom je kontekstu potrebno naglasiti kako ulazak žena na tržište rada ne znači nužno i njihov prestanak pružanja primarne neformalne skrbi za stare članove obitelji, već da njihova uloga kao primarnog skrbnika u obitelji posljedično uvelike utječe i na njihove mogućnosti izbora karijere, vrste zaposlenja i drugo (Ehrlich et al. 2020).

5 Terensko istraživanje financirano je sredstvima javnih potreba programa u kulturi Zagrebačke županije.

a odnosila se na pružanje brige korisnicima Crvenog križa od strane djelatnica. Ono što je svakako bitno naglasiti jest da brigu u ovom istraživanju ne promatram ključivo kao zasebnu temu, već i kao etnografski odnos oblikovan procesom istraživanja.

U pet zasebnih cjelina u radu predstavljam izazove i probleme s kojima sam se susrela s ciljem da osvijetlim pojedine dijelove iskustva terenskog rada o kojima sam aktivno brinula. U poglavlju o planiranju terena predstavljani su izazovi planiranja terena te odabir *gatekeepera*. O istraživačkom pristupu i promišljanju o višestrukim ulogama istraživača-volontera dat ću kratak osvrt u drugom poglavlju. U trećem poglavlju, koje se odnosi na senzornu etnografiju, izložena su razmišljanja o važnosti pravovremenog adresiranja terenskih iskustava te prilagođavanju metodološkog pristupa. U četvrtom poglavlju prezentirana su promišljanja o etici provođenja istraživanja sa skupinama koje se mogu definirati kao osjetljive te etičkim dilemama koje ovakav teren neminovno donosi. O istraživačkoj ranjivosti i pravovremenom uspostavljanju istraživačkih granica donosim razmišljanja u petom poglavlju. U zaključnim razmatranjima rezimiram rad promišljanjem kako se u istraživanju osjetljive teme koncept brige nije isključivo pojavio kao tema, već i kao etnografski odnos oblikovan procesom istraživanja.

Dijelovi ovog rada prezentirani su pod naslovom „*Ne mogu umrijeti dok god netko brine za mene*“ – iskustva terenskog istraživanja starosti, usamljenosti i samoće na području Zagrebačke županije na 20. godišnjem skupu Hrvatskoga etnološkog društva, koji je održan u Zadru od 21. do 23. svibnja 2025. godine. Tema skupa bila je „*Teret' terena* – iskustva i vještine u zonama etnografskih spoznaja“, a prezentirana su različita terenska iskustva, izazovi, problemi te promišljanja vezana za teške terene.

PLANIRANJE TERENA I GATEKEEPERI

„Jugo je. Osjećam se nervozno. Ispred kina je 15-ak starih ljudi koji vježbaju. Razmišljam vježbaju li starci na Žumberku u grupama?“ (Terenski dnevnik, 27. siječnja 2025.)

Prilikom planiranja terenskog istraživanja ciljana skupina koju sam željela intervjuirati bili su ljudi stare životne dobi koji žive sami na području istraživanja. Kao „ulazak na teren“ odabrala sam Crveni križ, s obzirom na to da sam pretpostavila kako ću preko ove organizacije doći do većeg broja sudionika istraživanja koji žive sami, a koji preko ove organizacije primaju pomoć u kući.

Prije prijave terena telefonski i putem e-pošte kontaktirala sam sve ispostave Crvenog križa na području Zagrebačke županije s ciljem da utvrdim mogućnost dolaska do ciljanih korisnika i njihovih potencijalnih sudionika istraživanja preko njih. Od svih kontaktiranih ispostava suradnju sam uspjela dogovoriti jedino s Crvenim križem Samobor (CKS), s čijom ravnateljicom sam odradila sastanak, objasnila joj istraživanje i dobila pisanu suglasnost da s djelatnicima idem u vizitaciju korisnika na području Samobora, samoborske okolice i dijela Žumberka. Djelatnici CKS-a⁶ bili su *gatekeeperi* ovog terena te su u tom smislu i utjecali na provođenje terenskog istraživanja. *Gatekeeperi*, „čuvari terena“ ili u doslovnom prijevodu na hrvatski jezik „vratar“ su prema definiciji koju je ponudio Tom Clark (2011: 486): „(...) pojedinci, grupe i organizacije koje djeluju kao posrednici između istraživača i sudionika“.⁷

6 Istraživanje ne bi bilo moguće bez pomoći, razumijevanja, vremena i strpljenja koje su iskazale djelatnice Crvenog križa Samobor.

7 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „(...) individuals, groups and organisations that act as intermediaries between researchers and participants' illustrates the range of actors and entities that can act as a gatekeeper“.

S obzirom na to da sam tijekom njihova radnog dana pratila (engl. *job shadowing*) djelatnice CKS-a, nisam imala npr. mogućnost odlučivanja o organizaciji posjeta korisnicima. O sličnom iskustvu i ulasku na teren pišu Ana-Marija Vukušić i Melanija Belaj (2022: 67) koje su provodeći istraživanje na Žumberku također s medicinskom sestrom posjećivale korisnike, pritom ističući kako je sam izbor *gatekeepera* odnosno ulaska na teren uvjetovao konačan rezultat. Ipak, s obzirom na ciljnu skupinu koju sam željela intervjuirati, ulazak na teren preko Crvenog križa pružio mi je mogućnost stupanja u kontakt s većim brojem sudionika istraživanja do kojih ne bih imala mogućnost doći bez posredovanja djelatnica Crvenog križa.

Na teren sam s djelatnicama išla u siječnju, veljači i ožujku 2025. godine u ukupnom trajanju od šest radnih dana. U ovom razdoblju po jednom izlasku na teren u prosjeku bih posjetila desetak osoba, a zadržali bismo se od 15 do 25 minuta, a jednom i sat vremena. Vrijeme posjeta ovisilo je ponajviše o rasporedu i korisnicima. Ukupno sam tijekom cijelog terena posjetila 23 osobe. Nakon uspostavljanja kontakta sa sudionicima istraživanja s kojima sam odlučila napraviti intervju samostalno sam išla na teren u travnju i svibnju. Može se reći kako su i sami *gatekeeperi*, u ovom slučaju djelatnice Crvenog križa, postali dijelom mogega terenskog rada.

„DJEVOJKA KOJA JE DOŠLA MALO S NAMA POMOĆI I KOJA RADI JEDNO ISTRAŽIVANJE“ – ISTRAŽIVAČKI PRISTUP NA TERENU

„Ujutro ulazim u ured CKS-a gdje gospođe slažu i pripremaju hranu za korisnike koje ćemo posjetiti. Sve miriši po gulašu i mješavini dinstanog povrća, mesa i paradajza. Malo mi se steže želudac. Jako mi je neugodno i želim nekako pomoći sa slaganjem jer se inače samo osjećam kao uljez.“ (Terenski dnevnik, 27. siječnja 2025.)

Isječak ove terenske bilješke, a koja je nastala prvog dana provođenja terenskog rada, odmah po dolasku u službene prostorije CKS-a, ocrtava moja razmišljanja pri ulasku na teren – nelagoda i osjećaj da smetam obilježili su prve sate terena. Na samom početku bilo mi je jasno kako će moja istraživačka pozicija biti donekle neuobičajena, a pitanje pristupa na terenu brzo se pokazalo iznimno bitnim za adresiranje i definiranje.

S obzirom na specifičnost ulaska na teren, a gdje sam zajedno s djelatnicama CKS-a išla u posjete njihovim korisnicima te samim time zapravo uvijek sudjelovala u raznošenju hrane i drugih potrepština – od samog početka terenskog istraživanja imala sam dvojbe oko svoje terenske pozicije ili uloge. S djelatnicama sam se vozila u službenom automobilu Crvenog križa, prije polaska na teren s njima bih pakirala stvari u automobil, ali i po dolasku kod korisnika često bih i sama raznosila hranu i/ili potrepštine.

Ovaj je terenski rad, zbog načina ulaska na teren i svoje prirode, zahtijevao da se moja istraživačka i volonterska uloga u određenim trenucima preklope. Nisam mogla samo biti promatrač – istraživač, osoba koja bilježi zbivanja ili, u trenucima kada je organizacija posla to dozvoljavala, sugovornik starim osobama. Teren je bio dinamičan i od mene je tražio da se uklopim u dnevne aktivnosti djelatnica Crvenog križa. Uostalom, i same djelatnice korisnicima su me predstavljale kao „djevojku koja je došla malo s nama pomoći i koja radi jedno istraživanje“. Osvrt na preuzimanje dualnog pristupa istraživač – volonter donose Augusto i Hilário (2019: 22) ističući i upozoravajući kako su zahtjevi za etnologa, ako se odluči na volonterski pristup terenu, trostruki – prema istraživanju, organizaciji u kojoj volontira i na kraju prema korisnicima koji koriste usluge volontera. Ovdje bih naglasila kako je dualnost moje uloge istraživač – volonter na

terenu nešto što mi je predstavljalo metodološki izazov. Gdje počinje volonterizam, a završava istraživanje, i je li uopće to potrebno i moguće razdvojiti? Ana-Marija Vukušić i Melanija Belaj (2024: 331-368) donose odgovor na to pitanje predstavljajući istraživačku ulogu kao dinamičan proces u kojem naoko nekonvencionalni pristupi postaju vrijedni metodološki alati s obzirom na različite zahtjeve terena.

Istaknula bih da sam prilikom provođenja istraživanja svim korisnicima jasno naznačila kako je moja primarna uloga ipak ona istraživačka – bez istraživačkog pitanja i primarne istraživačke pozicije ne bih se niti našla u volonterskoj ulozi. Ipak, korisnici Crvenog križa često su me vidjeli kao kolegicu djelatnica Crvenog križa koje ih redovno posjećuju, još jednom apostrofirajući ulogu *gatekeepera* tijekom provođenja terena, a putem kojih je i temeljno povjerenje za provođenje istraživanja gotovo bilo zajamčeno ili bar uvelike olakšano. Potrebno je naglasiti kako uloga *gatekeepera* može biti dvojaka pa tako Lund et al. (2016: 281) ističu mogućnost da *gatekeeperi* mogu nenamjerno opstruirati istraživanje. Za mene to nije bio slučaj, ali jednako tako jasno sam osvijestila ulogu koju su djelatnice Crvenog križa Samobor imale u životima korisnika koje su posjećivale i kako je njihovo posredništvo utjecalo na moje iskustvo terena i pristup podatcima.

OČEKIVANJA I REALNOST – KAKO NISAM PREDVIDJELA SENZORNA ISKUSTVA

„Od dojmova još želim spomenuti mirise koji na mene imaju izrazito jak utjecaj na način da mi je čak nekad teško se koncentrirati na ostale stvari, osim na mirise. I danas sam s tim imala velik problem. Bilo mi je užasno neugodno i osjećala sam se jako loše zbog toga, ali jednostavno si ne mogu pomoći. To je nešto o čemu ću dulje vrijeme razmišljati.“ (Terenski dnevnik, 20. veljače 2025.)

Ova je terenska bilješka nastala treći put po izlasku na teren. Mirisi na koje se referiram u njoj bili su prisutni i tijekom ranijih terena, ali mirisi nisu bili dijelom mojih bilješki. Neugodnih sam mirisa bila itekako svjesna od samog početka, ali osjećala sam veliku nelagodu zapisati svoje utiske o njima u terenski dnevnik. Mirisi urina, izmeta, ustajalog zraka često su ispunjavali životne prostore osoba koje sam posjećivala s djelatnicama Crvenog križa. Pri ulasku u prostorije ti su se mirisi nerijetko ispreplitali dok ne bi postali jedino čega sam bila svjesna u tim prostorima nečije životne svakodnevce.

Usprkos tomu da sam teren planirala i promišljala, na neke stvari nisam računala te sam ih tijekom provođenja terena dodatno osvijestila. Prije svega to se odnosi na moja vlastita senzorna iskustva različitih životnih okolnosti u kojima osobe žive, a koja su uvelike doprinijela mojim početnim utiscima.

Sarah Pink (2015: 3) ističe: „Priznanje senzornosti je temeljno za način na koji učimo, razumijemo i predstavljamo živote drugih ljudi te ono postaje sve važnije u akademskoj i primijenjenoj praksi u društvenim i humanističkim znanostima“.⁸ Za istu autoricu senzorna etnografija predstavlja metodološki alat koji pruža okvir za razumijevanje etnografskog istraživanja, ali i istraživača i njegove pozicije (ibid.: 7).

8 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „An acknowledgement that sensoriality is fundamental to how we learn about, understand and represent other people's lives is increasingly central to academic and applied practice in the social sciences and humanities.“

Tijekom ovog istraživanja olfaktorna i taktilna iskustva utjecala su na moje bilježenje svakodnevice osoba koje sam upoznala i s kojima sam provodila vrijeme. Mirisi (hrane, urina, različitih životnih prostora) i osjećaj hladnoće ili topline prostora stvarali su sliku životne svakodnevice i bez intervjua ili izgovorenih riječi. Ovdje treba istaknuti ideju Davida Howesa i Constance Classen (2014: 1) koji smatraju da je način na koji senzorno doživljavamo svijet kulturno uvjetovan te da doživljaj određene pojave nije samo oblikovan značenjem koje određena senzorna pojava ima npr. za istraživača, već je oblikovan i društvenim vrijednostima.

Ovdje bih naglasila važnost autorefleksivnog osvrta na vlastitu senzornu (ne)pristranost te promišljanje i definiranje osobnih i društvenih čimbenika koji utječu na istraživačevu olfaktornu ili taktilnu percepciju (Pink 2015: 58). Kelvin E. Y. Low (2009: 31) u velikoj studiji olfaktorne senzorne etnografije ističe kako za potrebe etnološkog istraživanja trebamo:

„(...) preispitivati prirodu svakodnevnog života koja se često uzima zdravo za gotovo – u ovom slučaju, korištenje naših osjetila, posebno našeg mirisa. Često neupitno, svakodnevno, stoga treba raspakirati, ponovno promisliti i potaknuti kako bismo mogli doći do analize mirisa u svakodnevnim životnim iskustvima, istražujući njegove uloge kao klasifikacijske sheme društvenih aktera, mjesta i iskustava kroz povijesne i suvremene dimenzije.“⁹

U ovom konkretnom slučaju to je za mene značilo definirati vlastitu percepciju dobrog ili lošeg mirisa, prevelike hladnoće ili topline prostora, a što bi potencijalno moglo utjecati na interpretaciju prikupljenih podataka. Za mene su mirisi povezani s higijenom i stvaranjem reda, kako to definira Mary Douglas (2001: 2):

„Nasuprot tomu, pokazalo se da je higijena izvrstan put, sve dok ga možemo slijediti s malo samospoznaje. Kao što znamo, prljavština je u biti nered. Apsolutna prljavština ne postoji: ona postoji u oku promatrača. Ako se klonimo prljavštine, to nije zbog kukavičkog straha, a još manje zbog straha od svetog terora. Ni naše ideje o bolesti ne objašnjavaju raspon našeg ponašanja u čišćenju ili izbjegavanju prljavštine. Prljavština vrijeđa poredak. Njezino uklanjanje nije negativan pokret, već pozitivan napor da se uredi okoliš.“¹⁰

Neugodni mirisi za mene su osim nelagode bili i moguća naznaka prljavog, a samim time i opasnog i nečega čega se trebam kloniti. Osvještavanjem navedenoga imala sam priliku detektirati svoj senzornu (ne)pristranost koja bi takve životne prostore koji su se razlikovali od moje ideje „normalnog“ lako mogla svrstati u ranjive skupine, one koje nisu u granicama meni poznatog reda. Zanimljivo je i vrijedno spomena i to da sam se pred kraj terenskog istraživanja naviknula na mirise različitih životnih prostora, postali su normalni, dijelom nečega očekivanog.

9 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „(...) we should question the often taken-for-granted nature of everyday life – in this case, the employment of our senses, in particular our olfactory possessions. The oftentimes unquestioned, the quotidian, therefore, needs to be unpacked, rethought and prodded so that we can come to analyse olfaction in everyday life experiences, exploring its roles as a classificatory schema of social actors, places, and experiences through historical and contemporary dimensions.“

10 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „Hygiene, by contrast, turns out to be an excellent route, so long as we can follow it with some self-knowledge. As we know it, dirt is essentially disorder. There is no such thing as absolute dirt: it exists in the eye of the beholder. If we shun dirt, it is not because of craven fear, still less dread of holy terror. Nor do our ideas about disease account for the range of our behaviour in cleaning or avoiding dirt. Dirt offends against order. Eliminating it is not a negative movement, but a positive effort to organise the environment.“

Jednako tako, vrlo često se moja percepcija, poglavito senzornih iskustava, razlikovala od one koju su dijelili moji sudionici istraživanja pa je tako jednom prilikom, razgovarajući o hladnoći životnog prostora, jedan sudionik istraživanja ustvrdio kako mu nije hladno jer je živio u puno hladnijim uvjetima. Moje iskustvo tog istog prostora bilo je u potpunosti drugačije. Naše normalnosti su se razlikovale, kao i kriteriji prihvatljivosti prostora, temperature i drugih subjektivnih pojava. Ovdje bih ipak željela naglasiti kako tijekom provođenja istraživanja određene situacije, kao što je npr. nepostojanje sanitarnog čvora, pitke vode ili grijanja, nisam relativizirala u odnosu na svoju percepciju ili autorefleksivni dojam, već sam ih sagledavala unutar uvjeta koje bi svaki pojedinac trebao imati za normalan život.

„RAZUMIJETE LI ČIME SE JA BAVIM?“ – ETIKA I PITANJE RANJIVIH SKUPINA

Korisnici koje sam susretala na terenu često su bile osobe stare životne dobi koje žive u lošim životnim uvjetima te vrlo često s teškim oboljenjima. Iz navedenog razloga jedno od bitnih pitanja bila je i mogućnost potrebe za detektiranjem i definiranjem takvih osoba kao pripadnika određenih ranjivih skupina. Također, jedno od pitanja bilo je i što je točno adresiranje nekog pojedinca ili skupine kao ranjive podrazumijevalo za terenski rad, pristup i istraživanje.¹¹

Bracken-Roche et al. (2017: 1-30) ističu kako je izvorno koncept ranjivih skupina služio kao podsjetnik istraživačima da za određene skupine ljudi postoji veća mogućnost negativnih posljedica, ali je s vremenom definicija ranjivih skupina postajala sve neodređenija. Na tragu toga, pojedini autori dovode u pitanje koncept ranjivih skupina, kao i iskoristivost ovog pojma u istraživanjima, pritom naglašavajući „fetišizaciju“ korištenja ove definicije (usp. van den Hoonaard 2020: 577 u Iphofen 2020). Definiranje pojedinca/pojedinaca kao pripadnika ranjive skupine/ranjivih skupina lako može pridonijeti još većoj marginalizaciji i stereotipizaciji (usp. van den Hoonaard 2020: 579 u Iphofen 2020), u konačnici čineći još veću štetu za istraživanu osobu ili zajednicu.

Također je važno prihvatiti dobre prakse etičnog istraživanja: pristup i provođenje istraživanja te u konačnici interpretacija i prezentacija prikupljenih podataka uvijek trebaju slijediti ista načela, nevezano radi li se o skupini koja bi se mogla definirati kao ranjiva ili ne. Tako Ron Iphofen (2021: 12) navodi da: „U osnovi ovih okvira nalaze se neka osnovna etička načela. To uključuje činjenje dobra (dobročinstvo), izbjegavanje nanošenja štete (nezlonamjernost) i zaštitu autonomije, dobrobiti, sigurnosti i dostojanstva svih sudionika istraživanja.“¹² Etično istraživanje, koje npr. uključuje i pristanak na sudjelovanje nikada nije statično, već je to dinamičan proces koji traje čitavo vrijeme i koji iznova kritički promišljamo (usp. *ibid.*: 4). Odlučivanje i donošenje etički ispravnih odluka u istraživanju fluidno je (usp. *ibid.*: 17) te je odgovornost na istraživaču da iznova promišlja i dovodi u pitanje određene paradigme (poput ranjivih skupina i tko u njih spada) s ciljem da na ispravan način, istovremeno štiteći njihovo dostojanstvo, preda glas svojim

11 Pitanje etike i ranjivih skupina detaljnije sam promišljala tijekom nastave na kolegijima doktorskog studija Etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu – *Strategije kvalitativnog istraživanja i etički izazovi* (red. prof. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, red. prof. dr. sc. Marijana Belaj, izv. prof. dr. sc. Sanja Potkonjak), *Situirana etika* (red. prof. dr. sc. Marijana Belaj, izv. prof. dr. sc. Sanja Potkonjak) te *Vizualna istraživanja i primijenjena vizualna etnografija* (izv. prof. dr. sc. Tanja Bukovčan).

12 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „Underlying these frameworks are some basic ethical principles. These include doing good (beneficence), avoiding doing harm (non-maleficence), and protecting the autonomy, wellbeing, safety and dignity of all research participants.“

sudionicima istraživanja te im omogućiti autonomiju nevezanu za ideje, zakone i politike koje ih možda (s najboljom namjerom) nehotice često marginaliziraju. Prilikom planiranja terenskog rada bitno je definirati etički izazovne dijelove, kao i detektirati potencijalne situacije kada bi naši sudionici istraživanja mogli biti u nepovoljnom položaju. S obzirom na temu istraživanja, definiranje ranjive skupine promatrala sam kao alat koji istraživaču služi za procjenu određene situacije koja bi istraživanoj skupini potencijalno mogla nanijeti štetu (usp. Ho 2017: 175). Na temelju uputa koje zagovara Will C. van de Hoonaard (2020: 584) vezanih za definiranje pojma ranjive skupine, a za potrebe mojeg istraživanja, ranjivu skupinu sam definirala induktivno – putem literature i na temelju početnoga terenskog rada. Definicija koju sam ponudila naslanja se na definicije koje su ponudile Mary Cipriano Silva (1995: 15) te Linda W. Moore i Margaret Miller (1999: 1034), a prema kojoj u ranjivu skupinu spadaju *osobe stare životne dobi koje se zbog bolesti ili životnih situacija nalaze u nepovoljnim životnim okolnostima, a koje karakterizira manjak mogućnosti za samostalno ispunjavanje životnih potreba*.

Za moje istraživanje etički osjetljiv i važan dio istraživanja bilo je dobivanje informiranog pristanka od mojih sudionika istraživanja za provođenje istraživanja, odnosno intervjuiranja. Poseban naglasak bio je na tome da osobe koje ću intervjuirati razumiju moju ulogu istraživačice kao i temu kojom se bavim te da su sposobne samostalno donijeti informiranu odluku, pogotovo ako uzmemo u obzir da se radi o osobama koje žive same te su vrlo često lošega zdravstvenog stanja.

S jednim sudionikom istraživanja, po njegovom informiranom pristanku, obavila sam više razgovora te sam u konačnici snimila etnografski film. Ovdje bih naglasila kako je on u potpunosti svjestan teme kojom se bavim te moje istraživanje vidi kao način da progovori o temama koje smatra bitnima – a koje se prvenstveno odnose na teme brige, bolesti, međuljudskih odnosa, a koje onda posljedično ocrtavaju teme starosti, samoće i usamljenosti. Eksplicitno je želio da se njegovo ime koristi u filmu kao i da ga se snima u cijelosti. S time sam imala dosta dilema, pogotovo ako uzmemo u obzir da je sudionik istraživanja bio teškoga zdravstvenog stanja, loše ekonomske situacije i po različitim (pa čak i mojim) parametrima spadao je u ranjivu skupinu. Ipak, odlučila sam ispoštovati njegovu odluku i glas u potpunosti predati njemu. Njegovo razumijevanje teme istraživanja, moje uloge, kao i mogućnost da svjesno daje informirani pristanak poštujući načela etičnog istraživanja potvrdili su moju odluku da svoje nelagode „ostavim po strani“ te da glas predam sudioniku istraživanja, a koji je naglašavao kako mu je bitno da se „netko bavi ovom temom“. Sarah Pink (2015: 68), pišući o etnografskom senzornom istraživanju, ističe kako je jedan od ključnih elemenata etičnog istraživanja da u njemu aktivno sudjeluju i naši ispitanici.

Tijekom snimanja filma i u razgovoru u stankama snimanja bilo mi je važno da sâm sudionik istraživanja potvrdi svoju odluku da sudjeluje, da nastavi sudjelovati kao i da zna da svakog trenutka možemo prekinuti snimanje. U dogovoru s njim film će prvo pregledati on, te ću tek po njegovom odobrenju film prikazati. Također, po završetku snimanja pitala sam ga kakav je njegov utisak i iskustvo sudjelovanja. Odgovorio mi je da je napokon imao s kim razgovarati i da mu je bilo lijepo. Mogućnost da sudjeluje u snimanju filma za njega je bio izlazak iz marginalizirane skupine (teška bolest i teško ekonomsko stanje) i preuzimanje narativa o svom životu u kojemu ovisi o tuđoj brizi. Ta je povratna informacija za mene bila bitna jer sam brinula da svi uključeni iz ovog mojeg projekta nešto dobiju, pa makar i trenutak da sve ispričaju.

BRIGA ZA GRANICE: O BRIZI I RANJIVOSTI ISTRAŽIVAČA

Na početku rada istaknula sam kako je jedna od tema koja se pojavljivala tijekom provođenja istraživanja svakako koncept brige¹³ (engl. *care*). U jednom od intervjua, pričajući o brizi koju mu pružaju djelatnice Crvenog križa, sudionik istraživanja je sâm istaknuo kako „ne može umrijeti, dok god netko brine za njega“. Razvidno je bilo da će briga postati jednim od dijelova mojeg istraživanja.

Elena D. Buch (2015: 279) naglašava pluralnost teorija brige, ali istovremeno naglašava promjenjivost koncepta koji može uključivati sve: od svakodnevnih radnji, biomedicinskih postupaka do afektivnih stanja ili različitih oblika moralnih iskustava te osjećaja dužnosti. Briga se može promatrati kao radnja (brinuti za nekoga) ili osjećaj (brinuti se) (usp. Buch 2015: 279 prema Tronto 1994 i Ungerson 1990). Ovdje je možda posebno zanimljivo navesti razmišljanja liječnika i medicinskog antropologa Arthura Kleinmana (2009: 293) koji u eseju naslovljenom *Caregiving: the Odyssey of becoming more human* piše o brizi (i poglavito o pružanju brige):

„Također je mnogo složenija, neizvjesnija i neograničenija nego što sugeriraju profesionalni medicinski i sestrinski modeli. O moralnoj srži brige ne znam toliko iz svoga profesionalnog života psihijatra i medicinskog antropologa, niti uglavnom iz istraživačke literature i vlastitih studija, već prvenstveno zbog svoga novog života u praksi kao primarnog njegovatelja Joan Kleinman.“¹⁴

Razvidno je kako je pružanje brige osobno iskustvo koje se stječe samim činom brige za drugu osobu. Također, u drugom eseju *Caregiving as moral experience* Arthur Kleinman (2012: 1551) naglašava kako briga implicira „rast osobe i odnosa kroz prakse njegovanja, provođenja, podrške i suradnje“¹⁵. Briga je dinamična te poprima značenje u dinamičnom suodnosu onoga koji brine i primatelja te brige (usp. Seo 2020: 6). Jasno je kako je u odnosu između djelatnica Crvenog križa i njihovih korisnika posrijedi briga, a koja onda naglašava izostanak brige obitelji, samoću i usamljenost. Djelatnice CKS-a brigu iskazuju dvojako – praktičnim fizičkim radnjama (donošenje hrane i potrepština, pomoć u obavljanju higijene, čišćenja prostora), ali i socijalnom komponentom koja je za veliku većinu korisnika u jednakoj mjeri bitna. Osim kroz odnos djelatnica i korisnika koncept brige se pojavio i u odnosu između korisnika i istraživača, tj. mene. Odlaskom u dom korisnika CKS-a, saznajući više o njihovim životima i svakodnevicu i sama sam s vremenom razvila osjećaj brige prema njima.

Briga nema radno vrijeme od 9 do 17 sati i to sam spoznala jednoga dana kada sam srela jednoga

13 U hrvatskom jeziku uz termin „brige“ pojavljuje se i termin „skrbi“. Hrvatski jezični portal brigu definira kao: a. osjećaj uznemirenosti zbog koga ili zbog čega [to mi stvara brigu]; b. misao usmjerena na to da se izvrši kakva zamisao [voditi brigu (o čemu); dati se u brigu, ekspr. zabrinuti se]; meton. ono što uzrokuje brigu (Hrvatski jezični portal [s.a.]. s.v. „briga“). Skrb je pak definirana kao: briga o drugima (Hrvatski jezični portal [s.a.]. s.v. „skrb“). Primjetno je kako riječ „briga“ uključuje veći broj mogućih značenja u odnosu na „skrb“ te ću iz navedenog razloga u radu koristiti riječ „briga“ koja obuhvaća fizičku brigu o nekome, ali i osjećaj.

14 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „It is also far more complex, uncertain, and unbounded than professional medical and nursing models suggest. I know about the moral core of caregiving not nearly so much from my professional life as a psychiatrist and medical anthropologist, nor principally from the research literature and my own studies, but primarily because of my new life of practice as the primary caregiver for Joan Kleinman.”

15 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „cultivation of the person and the relationship through practices of attending, enacting, supporting, and collaborating”.

od sudionika koje sam upoznala tijekom terenskog rada i koji me tada pozvao na kavu. Nisam imala volje niti želje otići na tu kavu. Doma me čekao ručak te sam pristojno odbila poziv, da bih ostatak tjedna razmišljala jesam li loša osoba i još gori istraživač.

Moja briga, a odmah poslije toga i osjećaj krivnje, započeli su u trenutku kada sam upoznala korisnike, a od kojih su neki postali i moji sudionici istraživanja. Jacqueline H. Watts (2008: 9) u radu sa sudionicima istraživanja i temama koje bi se mogle okarakterizirati kao osjetljive ili teške ukazuje na potrebu postavljanja granica s ciljem da se stvori: „osjećaj emocionalne ravnoteže, pazeći da budemo blizu, ali ne preblizu sudionicima, osiguravajući da (mi) možemo zadržati funkcije filtriranja i destilacije koje su ključne za djelovanje kvalitativnog istraživača kada prenosimo priče sudionika“.¹⁶

Tijekom terenskog rada i odlazaka u domove različitih korisnika usluga CKS-a vidjela sam različite situacije, ljudske tragedije, razmišljala kako ljudi nedaleko od mojeg mjesta stanovanja nemaju toplu vodu u svojim domovima. Vidjeti često znači i brinuti. Struka nam nalaže da brinemo prije, tijekom i po završetku terena, a ulazeći u životne prostore, provodeći vrijeme s našim sudionicima istraživanja, njihove priče i problemi (lako) postaju i naši vlastiti. O problemima s kojima se susreću istraživači koji se bave osjetljivim ili teškim temama, odnosno o ranjivosti istraživača i potrebi adresiranja različitih vrsta ranjivosti pišu Lynette Sikic Micanovic et al. (2020: 2) ističući: „Razlozi za adresiranje problema ranjivosti istraživača su dvojaki: zaštititi istraživački tim, posebno mlađe i manje iskusne članove i staviti u prvi plan važnost razmatranja pitanja ranjivosti istraživača tijekom cijelog istraživačkog procesa, posebno u osjetljivim istraživanjima“¹⁷.

Vođenje refleksivnih bilješki o dojmovima s terena jedan je od alata koji se preporučuju kao način autorefleksivnog pogleda na terenski rad (Micanovic et al. 2020: 4), a ovdje bih naglasila i važnost razgovora sa stručnim osobama te kolegicama ili kolegama s ciljem regulacije doživljenih događaja. Upravo se važnost dijeljenja terenskih iskustava pokazala kao osobito bitna tema na godišnjem skupu Hrvatskoga etnološkog društva u Zadru (21. – 23. svibnja 2025.).

Na kraju, iskustvo terenskog rada s osjetljivim i teškim temama apostrofiralo je važnost postavljanja granica – kako za mene tako i za moje sudionike istraživanja, kako bi potencijalna razočaranja bila manja.

BRIGA O TERENU ILI TEREN O BRIZI? ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Cilj ovog rada bio je prikazati jedno terensko istraživanje iza kulisa – članka, etnografskog filma ili druge vrste prezentacije te pružiti pregled procesa i osvrta na izazove istraživanja osjetljivih tema. U radu su predstavljeni različiti dijelovi terenskog istraživanja, ali pišući i promišljajući o njima zajednički nazivnik ovog terenskog iskustva je, kako je navedeno i u uvodu – briga. Briga kao jedna od tema istraživanja, ali i briga o ispravnom provođenju terena, briga o metodologiji,

16 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „a sense of emotional balance, taking care to be close, but not too close, to participants, ensuring that (we) can retain the filtering and distilling functions that are core to the agency of the qualitative researcher when conveying the stories of participants“.

17 Na hrvatski jezik prevela autorica teksta. Tekst u originalu je sljedeći: „The reasons for addressing researcher vulnerability are twofold: to protect the research team, especially younger and less experienced members, and to foreground the importance of considering researcher vulnerability issues throughout the research process, particularly in sensitive research.“

briga za autorefleksivnost, briga za sve sudionike istraživanja. U tom kontekstu ovaj rad promišlja brigu dvojako – kao temu te kao dio terenskog istraživanja, a koje se na primjeru ovog rada ocrtava u različitim etapama planiranja i provođenja istraživanja.

Istražujući starost, usamljenost i samoću na području istraživanja, već samim izborom *gatekeepera* briga se prometnula u lajtmotiv istraživanja – prisutnost djelatnica Crvenog križa često označava manjak dostupne brige u životu pojedinca u krugu obitelji, prijatelja ili poznanika. Briga na razne načine doprinosi kvaliteti života pojedinca, a mogli bismo reći i da je u pojedinim situacijama i nužna za život, kao što potvrđuje i sudionik istraživanja naglašavajući da „ne može umrijeti dok god netko brine za njega“. Nažalost, bez obzira na njenu važnost, briga nije u jednakoj mjeri svima dostupna. U okviru provedenog istraživanja koje je problematiziralo starost, samoću i usamljenost manjak fizičke i socijalne brige unutar obitelji ili društvenih krugova dovodi do potražnje brige u drugom oblicima kao što su udruge, organizacije, neformalni i formalni sustavi brige. Briga koju navedene institucije pružaju nije samo fizička (kao što je hranjenje, pranje, administriranje lijekova), već ima i važnu socijalnu komponentu. Potonje mogu i potvrditi jer je prilikom obilaska korisnika CK-a na terenu jedna od mojih volonterskih uloga bila i ona da s korisnicima provedem vrijeme u razgovoru, a što su oni vrlo rado prihvatili. Moguće je možda pretpostaviti, na temelju statistika navedenih na početku ovoga rada, kako će sada već neminovnim starenjem stanovništva biti sve veća potreba za različitim oblicima brige te ćemo morati razmišljati o alternativnim načinima kojima ćemo morati zadovoljiti sve veću potražnju za istom.

Iz drugog očišta briga se, kako sam već navela, prometnula u metodološko pitanje ovog rada. Sputava li nas briga u analitičkom donošenju znanstvenih zaključaka, postavljanju istraživačkih granica ili nam je kao etnolozima i kulturnim antropolozima briga metodološko sredstvo rada koje nam omogućava da etično provedemo istraživanje, zapazimo detalje, razvijemo odnos i povjerenje sa sudionicima istraživanja? Možemo li promatrati, sudjelovati, provoditi intervju, snimati i biti na terenu a da ne brinemo prije, tijekom ili poslije istraživanja? Na tragu ovih pitanja ovdje bih naglasila kako se vlastita istraživačka briga očitovala u konstantnom promišljanju ispravnosti metodologija i pristupa te u konačnici uočavanju i pravovremenom adresiranju terenskih izazova. Bez obzira na neizostavnost brige u promišljanju i provođenju terena, iskustvo ovog terena potvrdilo je i važnost postavljanja granica, poglavito u brizi.

Ipak, zahtjevne teme nas potiču na konstantno preispitivanje i kritičko promišljanje. Etnološki teren nije statičan, često od istraživača traži brzo snalaženje, prilagodbu i nerijetko postoje situacije na koje nemamo odmah odgovor. Autorefleksivni zapisi, vođenje terenskih bilješki, ali i mogućnost da svoje dojmove i pitanja podijelimo s kolegama bitan su dio iznalaženja odgovora na pitanja koja nalazimo provodeći terensko istraživanje.

LITERATURA I IZVORI

- AUGUSTO, Fábio i Ana HILÁRIO. 2019. „Through the Looking Glass : The Emotional Journey of the Volunteer Ethnographer When Researching Sensitive Topics with Vulnerable Populations“. *The Qualitative Report* 24/13: 17-30, <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2019.4118> (pristup 5.6.2025.).
- BRACKEN ROCHE Dearbhail, BELL Emily, MACDONALD Mary Ellen i Eric RACINE. 2017. „The concept of ‘vulnerability’ in research ethics : an in-depth analysis of policies and guidelines“. *Health Research Policy and Systems* 15/8: 1-30, <https://doi.org/10.1186/s12961-016-0164-6> (pristup 5.6.2025.).
- BUCH, Elana D. 2015. „Anthropology of Ageing and Care“. *Annual Review of Anthropology* 44/1: 277-293, <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014254> (pristup 5.6.2025.).
- CLARK, Tom. 2011. „Gaining and Maintaining Access : Exploring the Mechanisms That Support and Challenge the Relationship Between Gatekeepers and Researchers“. *Qualitative Social Work* 10/4: 485-502, <https://doi.org/10.1177/1473325009358228> (pristup 5.6.2025.).
- DEGIULI, Francesca. 2007. „A Job with No Boundaries : Home Eldercare Work in Italy“. *European Journal of Women's Studies* 14/3: 193-207, <https://doi.org/10.1177/1350506807079010> (pristup 6.6.2025.).
- DOUGLAS, Mary. 2001. *Purity and Danger : An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London; New York: Routledge i Kegan Paul.
- DRŽAVNI ZAVOD ZA STATISTIKU. 2023. „Stanovništvo prema starosti, spolu, tipu kućanstva i statusu u obitelji po županijama, Popis 2021“. Objavljeno 14. srpnja 2023., https://podaci.dzs.hr/media/bahkzev0/popis_2021-stanovnistvo_po_zupanijama.xlsx (pristup 6.6.2025.).
- EHRlich, Ulrike, MÖHRING, Katja i Sonja DROBNIĆ. 2020. „What Comes after Caring? The Impact of Family Care on Women's Employment“. *Journal of Family Issues* 41/ 9: 1387-1419, <https://doi.org/10.1177/0192513X19880934> (pristup 5.6.2025.).
- GRAD ZAGREB. 2025. „Osobe starije životne dobi“. Objavljeno 4. ožujka 2025., <https://zagreb.hr/osobe-starije-zivotne-dobi/22> (pristup 5.6.2025.).
- HO, Calvin Wai-Loon. 2017. „CIOMS guidelines remain conservative about vulnerability and social justice“. *Indian Journal of Medical Ethics* 2/3: 175-179, <https://doi.org/10.20529/ijme.2017.061> (pristup 5.6.2025.).
- HOCHSCHILD, Arlie Russell. 1997. *The Time Bind : When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Books.
- HOWES, David i Constance CLASSEN. 2014 *Ways of Sensing : understanding the senses in society*. London: Routledge.
- HRVATSKI JEZIČNI PORTAL. [s.a.]. s.v. „briga“. Zagreb: Znanje i Srce, https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f-15mUBM%3D&keyword=briga (pristup 5.6.2025.).
- HRVATSKI JEZIČNI PORTAL. [s.a.]. s.v. „skrb“. Zagreb: Znanje i Srce, https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d15jWBQ%3D&keyword=skrb (pristup 5.6.2025.).
- IPHOFEN, Ron, ur. 2020. *Handbook of Research Ethics and Scientific Integrity*. Cham: Springer.
- IPHOFEN, Ron. 2021. „Research Ethics in Ethnography/Anthropology“. *European Commission*, objavljeno 5. srpnja 2021., https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/guidance/research-ethics-in-ethnography-anthropology_he_en.pdf (pristup 6.6.2025.).
- KLEINMAN, Arthur. 2009. „Caregiving : The Odyssey of Becoming More Human“. *The Lancet* 373/ 9660: 292-293, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(09\)60087-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(09)60087-8) (pristup 6.6.2025.).
- KLEINMAN, Arthur. 2012. „Caregiving as Moral Experience“. *The Lancet* 380/ 9853: 1550-1551, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(12\)61870-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(12)61870-4) (pristup 6.6.2025.).
- LOW, Kelvin E.Y. 2009. *Scent and Scent-sibilities : Smell and Everyday Life Experiences*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- LUND, Ranghild, PANDA, Smita Mishra i Manju Prava DHAL. 2016. „Narrating Spaces of Inclusion and Exclusion in Research Collaboration – Researcher-Gatekeeper Dialogue“. *Qualitative Research* 16/3: 280-292, <https://doi.org/10.1177/1468794115611208> (pristup 5.6.2025.).

- MANDERSON, Leonore i Carolyn SMITH-MORRIS, ur. 2010. *Chronic Conditions, Fluid States : Chronicity and the Anthropology of Illness*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- MOORE, Linda Weaver i Margaret MILLER. 1999. „Initiating research with doubly vulnerable populations“. *Journal of Advanced Nursing* 30/5: 1034-1040, <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.1999.01205.x> (pristup 5.6.2025.).
- MOŽEMO! SAMOBOR. [2025.]. „PROGRAM Možemo! Samobor“, <https://samobor.moze-mo.hr/program2025/> (pristup 28.5.2025.).
- PIERCE, M. i Virpi TIMONEN. 2010. *A discussion paper on theories of ageing and approaches to welfare in Ireland, north and south*. Dublin: Centre for Ageing Research and Development in Ireland, <http://hdl.handle.net/10147/299848> (pristup 5.6.2025.).
- PINK, Sarah. 2015. *Doing Sensory Ethnography*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: SAGE.
- RUBIĆ, Tihana i Ana-Marija VUKUŠIĆ. 2022. „Managing the Aging Present and Perceiving the Aging Futures : (In)Formal Systems of Care in (Pre-)Pandemic Croatia“. *Genealogy* 6/3: 66: 1-15, <https://doi.org/10.3390/genealogy6030066> (pristup 6.6.2025.).
- RUBIĆ, Tihana. 2018. „Prakse i naracije (o) starosti u Zagrebu“. *Narodna umjetnost* 55/2: 7-27, <https://doi.org/10.15176/vol55no201> (pristup 5.6.2025.).
- SEO, Bo Kyeong. 2020. *Eliciting Care : Health and Power in Northern Thailand*. Madison: University of Wisconsin Press, <https://doi.org/10.2307/j.ctv10h9dt1> (pristup 28.8.2025.).
- SIKIC-MICANOVIC, Lynette, STELKO, Stephanie i Suzana SAKIC. 2020. „Who else Needs Protection? Reflecting on Researcher Vulnerability in Sensitive Research“. *Societies* 10/1: 1-12, <https://doi.org/10.3390/soc10010003> (pristup 30.10.2025.).
- SILVA, Mary Cipriano. 1995. *Ethical guidelines in the conduct, dissemination and implementation of nursing research*. Washington, DC: American Nurses Publishing.
- TRONTO, Joan C. 1994. *Moral Boundaries : A Political Argument for an Ethic of Care*. New York; London: Routledge.
- UNGERSON, Clare. 1990. „The language of care : crossing the boundaries“. U: *Gender and Caring: Work and Welfare in Britain and Scandinavia*. London: Harvester Wheatsheaf, str. 8-33.
- VAN DEN HOONAARD, Will C. 2020. „‘Vulnerability’ as a concept captive in its own prison“. U: *Handbook of Research Ethics and Scientific Integrity*. R. Iphofen, ur. Cham: Springer, str. 577-588.
- VUKUŠIĆ, Ana-Marija i Melanija BELAJ. 2022. „Towards ‘New’ Perspectives in Croatian Ethnology : The Silent Villages“. *Ethnologia Balkanica* 23: 59-74.
- VUKUŠIĆ, Ana-Marija i Melanija BELAJ. 2024. „Mi smo vama nešto ko zamorčići, jel? O etičkim i metodološkim dilemama istraživanja beskućništva“. *Studia ethnologica Croatica* 36/1: 311-368, <https://doi.org/10.17234/SEC.36.15> (pristup 5.6.2025.).
- VUKUŠIĆ, Ana-Marija. 2024. „Sve se može podnit, samo samoča, samoča me ubi... : prilog etnografiji starenja u ruralnim područjima“. *Etnološka istraživanja* 29: 46-59, <https://doi.org/10.32458/ei.29.3> (pristup 5.6.2025.).
- WATTS, Jacqueline, H. 2008. „Emotion, empathy and exit: reflections on doing ethnographic qualitative research on sensitive topics“. *Medical Sociology online* 3/2: 3-14.
- WORLD HEALTH ORGANIZATION. 2025. „Ageing and health“. Objavljeno 1. listopada 2025., <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health> (pristup 2.10.2025.).

